

تحلیل مطالعات شیعی لویی ماسینیون، بررسی دیدگاه‌ها و روش‌ها

محمد رضا بارانی^۱

وصال حسین اف^۲

چکیده: لویی ماسینیون خاورشناس فرانسوی یکی از پژوهشگران برجسته و موج‌ساز در مطالعات شیعی بوده که با بهره‌گیری از روش‌های علمی، آثار و دیدگاه‌های ارزشمند و سودمندی از خود بر جای گذاشته است. پرسش مهم این است که دیدگاه‌ها و روش‌های علمی لویی ماسینیون در مطالعات شیعی او چه بوده است؟ گرچه برخی دیدگاه‌های ماسینیون دارای اشکال علمی است اما مطالعات شیعی او بر پایه روش‌های علمی انجام شده است. این نوشتار در پی آن است که با بررسی دیدگاه‌ها، روش‌ها و همچنین رفتارهای همدلانه او با مسلمانان و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به تحلیل موضع‌گیری‌ها و دیدگاه‌های ایشان و ارتباط آن با روش‌های علمی آثار او پردازد. لویی ماسینیون در اوایل زندگی علمی خود به صیهونیسیم گرایش داشته، اما در دوره‌های بعد با آشکار شدن جنایات صیهونیستها به مخالفت شدید با اسرائیل پرداخته و برای دفاع از مسلمانان ستم‌دیده الجزایر با دولت خود یعنی فرانسه مخالفت کرده است. او درباره برخی مسائل مانند جانشینی رسول خدا (ص)، حدیث غدیر و معنی کلمه مولی، برادری علی (ع) با پیامبر (ص) و باور به امامت در زبده و اسماعیلیه، همچنین در گزینشی عمل کردن بر اثر رویکرد شدید عرفانی-صوفی و یاد نکردن از مآخذ در برخی پژوهش‌ها دچار اشتباه و یا نقص علمی شده است. به نظر می‌رسد این دیدگاه‌ها با روش پدیدارشناسی او همراه و هماهنگ بوده و در حقیقت روش او به گونه‌ای همدلانه بوده است نه اینکه به پشتیبانی از دین اسلام و مذهب تشیع باور داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: ماسینیون، خاورشناسی، مطالعات شیعی، دیدگاه، روش

۱ استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه الزهرا س (نویسنده مسئول) m.barani@alzahra.ac.ir

۲ دانشجوی دکتری تاریخ تشیع جامعة المصطفی العالمیه، از کشور آذربایجان hus-vusal@mail.ru

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۰/۲۱ تاریخ تأیید: ۹۷/۰۴/۰۹

An Analysis on Louis Massignon's Perspectives and Methodologies In His Shia Studies

Mohammad Reza Barani¹
Vesal Hossein Ouf²

Abstract: Louis Massignon was a French Orientalist who is regarded among the prominent researchers in Shi'a studies. He applied scientific methodologies in his works and his valuable perspectives. The raised question of the present paper is, "What were the methodologies and perspectives that Louis Massignon applied in Shi'a studies?" Although some of his viewpoints contains scientific mistakes, his studies were all based on scientific methodologies. Louis Massignon's viewpoints, methodologies and sympathetic introspection with Muslims are analyzed in the present paper by means of a descriptive – analytical approach in order to assess his judgments and their relations with scientific methodologies of his work. Louis Massignon had tendencies toward Zionism in his early scientific works, however later on when Zionists' criminality came to the light, he started opposing them severely. Even he stood against his own country's government to support oppressed Muslims of Algeria. Massignon's works suffer from some deficiencies and mistakes on several subjects such as succession of Prophet Muhammad (PBUH), the Hadith of Ghadir and the definition of the term '*Mawla*', brotherhood between Imam 'Ali (AS) and Prophet Muhammad (PBUH) and Imamate in Zaydism and Isma'ilism. Moreover, other mistakes in some of his works included not mentioning the references and selective reading, which was because of having an extreme mystic-Sufi attitude. It seems that such viewpoints of Massignon were similar to those of his phenomenology approach. In fact, the methodology he applied was rather sympathetic introspection; he did not believe in supporting Islam and Shi'ism.

Keywords: Louis Massignon, Orientalism, Shi'a studies, perspective, methodology

1 Assistant Professor and faculty member of history departments, Alzahra University, (corresponding author), m.barani@alzahra.ac.ir

2 Phd student in history of shia in Al-Mustafa International University, hus-vusal@mail.ru

مقدمه

لویی ماسینیون فرانسوی (۱۸۸۳-۱۹۶۲م.) یکی از برجسته‌ترین خاورشناسان و اسلام‌شناسان قرن بیستم به شمار می‌رود. بسیاری از تحقیقات او مربوط به تاریخ تشیع است که سلمان پاک، قوس زندگی منصور حلاج، ماهله در مدینه و جغرافیای تاریخی کوفه از جمله آنها است.

آنچه بررسی و تحلیل مطالعات شیعی ماسینیون، دیدگاه‌ها و روش‌های علمی او را مهم و ارزشمند نموده، در مرتبه اول شخصیت علمی او به‌عنوان اسلام‌شناس بزرگ و استاد اسلام‌شناسان معروف غربی مانند کربن و اندیشمندان برجسته اسلامی همچون شریعتی و در مرتبه دوم داورهای ضد و نقیض درباره اوست. به همین خاطر بررسی ابعاد مختلف شخصیت علمی او بسیار مهم است و اینکه ماسینیون چه رابطه‌ای با مراکز استعماری و صیہونیستی داشته است؟ دیدگاه‌ها و روش‌های علمی او درباره تشیع چه بوده است؟ بایسته یادآوری است که نسبت‌های مختلف درباره ماسینیون، دیدگاه و روش‌های علمی او به‌گونه‌ای روشن نقد و بررسی نشده است. در این زمینه بررسی دیدگاه‌های خاص ماسینیون در همگرایی با مسلمانان، مخالفت با استعمار و صیہونیسیم از یک سو و دیدگاه ایشان در زمینه تفسیر معنوی تشیع و جانشینی پیامبر(ص)، رویداد غدیر، غلو شیعیان و برادری پیامبر(ص) و علی(ع) از سوی دیگر به‌منظور تحلیل شخصیت علمی او بسیار راهگشا خواهد بود. همچنین بررسی روش و ساختار آثار ایشان در همین زمینه کمک خوبی خواهد کرد تا به‌گونه‌ای بتوان دیدگاه‌های متناقض درباره شخصیت او را به نتیجه رساند.

پژوهش‌هایی درباره ماسینیون انجام شده است که در این زمینه مقاله «لویی ماسینیون و علمای امامیه معاصر حلاج» نگاشته طاهره عظیم‌زاده، «از لویی ماسینیون تا هانری کربن» نوشته بهمن نامور مطلق، «لویی ماسینیون، ایران‌شناس نامدار فرانسوی» از طهمورث ساجدی، «المستشرق لوئیس ماسینیون؛ ما له وما علیه» از عبدالرزاق الاصفیر از مهم‌ترین این نوشته‌ها است. این آثار به تحلیل دیدگاه و روش ماسینیون در مطالعات شیعی وی نپرداخته است. همچنین حسینی طباطبایی در کتاب نقد آثار خاورشناسان تنها برخی دیدگاه‌های او را نقد کرده، اما در این اثر نیز به پرسش‌های مربوط به شخصیت او و روش‌های علمی‌اش هیچ اشاره‌ای نشده است.

۱. آشنایی با شخصیت لویی ماسینیون

لویی ماسینیون تحصیلات متوسطه خود را در دبیرستان لویی کبیر به پایان رساند، مدرک

کارشناسی خود را در سال ۱۹۰۰ م. در رشته ادبیات و فلسفه و در سال ۱۹۰۱ م. در رشته ریاضیات دریافت کرد. بعد از این برای مدت کوتاهی به الجزایر سفر کرد، در سپتامبر سال ۱۹۰۳ م. خدمت نظامی خود را به پایان رساند. او همچنین در کلاسهای آلفرد لوشاتلیه (۱۸۵۵-۱۹۲۹ م.) درباره جنبه‌های اجتماعی اسلام در کلژ دوفرانس نیز شرکت کرده است.^۱

در آوریل سال ۱۹۰۵ م. بود که ماسینیون در کنگره بین‌المللی خاورشناسان در الجزیره شرکت کرد و در آن با مستشرقان بزرگی همچون گلدزیهر (۱۸۵۰-۱۹۲۱ م.) و آسین پالاسیوس (۱۸۷۱-۱۹۴۴ م.) آشنا شد. او در سال ۱۹۰۶ م. مدرک زبان عربی فصیح و عامیانه را از دانشکده زبانهای زنده شرقی گرفت و از اکتبر همان سال تا سال ۱۹۱۱ م. به عضویت انستیتیوی فرانسوی آثار شرقی در قاهره درآمد. ماسینیون در کلاسهای الأزهر نیز شرکت می‌نمود و همانند گلدزیهر لباس مخصوص دانشجویان آنجا را به تن می‌کرد.^۲

سفر به کشورهای مختلف اسلامی در بینش و دیدگاه‌های ماسینیون تأثیر شگرفی گذاشت و به تحقیقات او سمت و سو داد. او پس از سفر به مغرب و مصر، در سال ۱۹۰۷ م. طی مأموریتی به عراق سفر کرد و به کاوش در خرابه‌های قصر اخضر^۳ پرداخت. این مأموریت به ماسینیون امکان داد تا از اماکن زیارتی و باستانی عراق دیدن کند.^۴ شاید مشاهده شهرک سلمان پاک و زیارت قبر این صحابی بزرگ رسول خدا(ص) در عراق او را واداشت تا در آن مورد تحقیق نماید.

ماسینیون با مطالعه اشعاری از عطار نیشابوری درباره منصور حلاج چنان شیفته او شد که می‌توان گفت عمده زندگانی علمی خود را به پژوهش و بررسی‌هایی درباره حلاج، تصوف و گاهی صوفیانی همچون ابن‌سبعین، ابوالحسن شوشتری و روزبهان بقلی صرف کرد.

این خاورشناس در اوایل سال ۱۹۱۴ م. ازدواج کرد و سپس با آغاز جنگ جهانی اول به خدمت نظامی فراخوانده شد. او پس از خدمت نظامی پژوهش‌های خود را ادامه داد و در سال ۱۹۲۲ از رساله دکتری خود با عنوان «مصائب حلاج» در دانشگاه سوربن دفاع کرد.^۵

۱ عبدالرحمن بدوی (۲۰۰۳)، *موسوعة المستشرقین*، بیروت: المؤسسة العربية، ص ۵۳۰.

۲ نجیب عقیقی اَبی‌تأ، *المستشرقون*، ج ۱، قاهره: دار المعارف، صص ۲۶۳-۲۶۴؛ یحیی مراد (۱۴۲۵ق)، *معجم‌اسماء المستشرقین*، بیروت: دار الکتب العلمیة، صص ۶۵۸-۶۵۹.

۳ بنایی تاریخی شامل دژ، کاخ، مسجد، حمام، خانه‌های مسکونی و غیره، واقع در صحرای «وادی عبید» عراق در ۴۰ کیلومتری جنوب غرب کربلا که به دوره قبل از اسلام یا سده‌های نخستین اسلامی مربوط می‌شود.

۴ بدوی، همان، ص ۵۳۱.

5 J. Waardenburg (?), "Massignon, Louis", *The Encyclopedia of Religion*, Vol. 9, New York: Macmillan, p278.

ماسینیون همچنین استاد کرسی جامعه‌شناسی اسلامی در کلتز دوفرانس در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۵۴ م. و متصدی کرسی اسلام‌شناسی بخش علوم دینی در مؤسسه مطالعات عالی سورین در سال‌های ۱۹۳۲-۱۹۵۴ م. بود.^۱ او عضو فرهنگستان زبان عربی از آغاز تأسیس آن، یعنی سال ۱۹۳۳ تا سال ۱۹۵۶ م. بود. ماسینیون در سال ۱۹۱۹ م. سردبیری *مجله جهان اسلام*^۲ را که از سال ۱۹۰۸ م. مقالات خود را در آن منتشر می‌کرد، برعهده گرفت و در سال ۱۹۲۷ م. مدیر آن مجله گردید.^۳

خاورشناس برجسته، گلدزبهر، بر ماسینیون تأثیر زیادی گذاشت. او در دهه دوم قرن بیستم در پانزدهمین کنگره خاورشناسان در کپنهاگ برای بار دوم با گلدزبهر دیدار کرد. سنوک هورگرونیه (۱۸۷۵-۱۹۳۶ م.) و سیلون لوی (۱۸۶۳-۱۹۳۵ م.)، از خاورشناسان معروف نیز از استادان ماسینیون به شمار می‌روند.^۴

هانری کرین از مهم‌ترین شاگردان ماسینیون جانشین او در کرسی اسلام‌شناسی دانشگاه سورین شد. کرین هنگامی که دانشجوی رشته فلسفه بود، به حوزه شریک‌شناسی وارد شد و کم‌کم با سهروردی آشنا گردید و ماسینیون نسخه‌ای از چاپ سنگی حکمت‌الاشراق را که در یکی از سفرهای خود از ایران آورده بود، در اختیار او گذارد.^۵ در نتیجه ارتباط این دو اندیشمند دستاوردهایی داشت و بر بسیاری از شیعه‌پژوهان غربی اثر گذار شدند.

در کنار تدریس و پژوهش، عضویت در انجمن‌هایی مانند انجمن خاورشناسان آلمان، انجمن شرقی آمریکایی، فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی، فرهنگستان‌های سوئد، دانمارک، اسپانیا، هلند، بلژیک، افغانستان و ایران،^۶ فرهنگستان زبان عربی، ریاست کمیته عفو محکومان سیاسی، ریاست انجمن دوستداران گاندی در فرانسه از فعالیت‌های ماسینیون بود و در استقلال الجزایر از مسلمانان الجزایر حمایت کرد و در نتیجه دستگیر و زندانی شد.^۷

اولین سفر ماسینیون به ایران در ۴۷ سالگی بود و در سال ۱۹۳۰ م. بعد از شرکت در یک

۱ لویی ماسینیون [بی‌تا]، *سلمان پاک*، ترجمه علی شریعتی، مشهد: [بی‌تا]، ص ۴۷.

۲ این مجله در سال ۱۹۲۷ به *مجله مطالعات اسلامی* تبدیل شد.

۳ بدوی، همان، ص ۵۳۳.

۴ عقیقی، همان، ج ۱، ص ۲۶۳؛ مراد، همان، ص ۶۵۸.

۵ ماسینیون، *سلمان پاک*، ص ۴۸.

۶ محمد معین (۱۳۷۶)، *فرهنگ فارسی (متوسط)*، ج ۶، تهران: امیر کبیر، ص ۱۸۷۹.

7 A. A. Журавский (1990), *Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога*, retrieved from: www.sfi.ru; www.catholic.uz.

کنگره خاورشناسی در باکو وارد ایران شد. در سال ۱۹۴۰ م. ماسینیون به عضویت فرهنگستان ایران انتخاب شد، ولی این کار به علت جنگ جهانی دوم به صورت رسمی در سال ۱۹۴۵ م. انجام شد و در همان دوره استاد افتخاری دانشگاه تهران شد. همچنین وی در آوریل سال ۱۹۵۴ م. همراه با شاگرد و همکارش هانری کربن در هزارمین سالگرد ابن سینا در تهران شرکت کرد.^۱ ماسینیون، خاورشناس و اسلام‌شناس فرانسوی در تاریخ اسلام ۳۱ اکتبر ۱۹۶۲ م. از دنیا رفت^۲ و سفارش کرده بود خبر مرگش را پنهان کنند و خانواده‌اش سه روز بعد، خبر مرگ او را به دوستان نزدیکش اطلاع دادند. ماسینیون وصیت کرده بود تا جنازه او را تشییع نکنند، برایش مراسم نگیرند و جز خویشاوندان نزدیکش کسی در تدفین او شرکت نکند.^۳

۲. بررسی و تحلیل دیدگاه‌ها

ماسینیون خاورشناس و محقق تیزبین در تاریخ اسلام بود که سال‌ها با مسلمانان زندگی کرد، از آنان علم آموخت، به انباشت دانش آنان یاری رساند و اندیشمندان بزرگی را پرورش داد. او دانشمند دلسوزی بود که در برابر مشکلات جهان اسلام بی‌اعتنا نماند و به گونه‌ای از آنان پشتیبانی کرد. از سوی دیگر دیدگاه‌های او ریشه و سر نخ بسیاری از تحلیل‌ها و برداشت‌های خاورشناسان و شیعه‌پژوهان دیگر شده است و به نظر می‌رسد می‌توان او را به‌عنوان خاورشناسی کلیدی و موج‌ساز شناخت. گرچه بسیاری بر همدلی او با مسلمانان و سودمندی آثار او تأکید دارند؛ اما گمان می‌رود جایگاه او دوسویه بوده است و به همین خاطر دیدگاه‌های ماسینیون هم برای جهان باختر و هم برای جهان خاور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. گفتنی است که در یک نوشته کوتاه بررسی همه دیدگاه‌های یک خاورشناس پرکاری مانند او شدنی نیست و در این نوشتار تنها مهم‌ترین دیدگاه‌های ماسینیون درباره تاریخ و اندیشه شیعه که بتواند هندسه حاکم بر اندیشه و روش او را نشان دهد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲.۱. همگرایی با اسلام و مسلمانان

ماسینیون به‌عنوان یک مستشرق و اسلام‌شناس از جوانی با اسلام و مسلمانان آشنا شد، در مؤسسه‌های مختلف علمی مانند دانشگاه قدیم مصر تدریس کرد و در آنجا چهل سخنرانی علمی

۱ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۴۹.

2 Waardenburg, *ibid*, p279.

۳ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۴۳.

به زبان عربی درباره تاریخچه اصطلاحات فلسفی داشت. دکتر طه حسین از دانشجویانی بود که در این جلسات از نبوغ علمی او بهره برد.^۱ دکتر علی شریعتی از شاگردان ماسینیون بود، از او بسیار ستایش می‌کرد و او را انسانی بزرگ و اسلام‌شناس بزرگوار می‌نامید.^۲

ماسینیون تا ۲۵ سالگی به دین پایبند نبود و به خوشگذرانی می‌پرداخت و خودش بعدها آن دوره را «دوره جهنم» می‌نامید. در ۲ می سال ۱۹۰۸م. در کشتی‌ای بر روی دجله خودکشی کرد و خاندان آلوسی بغداد که قبلاً نیز حمایت‌های فراوانی از او کرده بودند، او را درمان نمودند. ماسینیون در ۸ می پس از بهبودی در زندگی خود تغییر روش داد. شاید به خاطر کمک‌های آلوسیان او همواره خود را مدیون مسلمانان می‌دانست. در هر حال، این خودکشی ناموفق زندگی او را دگرگون کرد و از گناهان خود توبه کرد و به گمان برخی اسلام را به‌عنوان دینی سماوی و محمد(ص) را به‌عنوان رسول خدا پذیرفت.^۳

ماسینیون با آغاز جنگ جهانی اول در ۳۱ سالگی برای دومین بار به خدمت نظامی فراخوانده شد و به‌عنوان افسر نیروهای مسلح فرانسوی درآمد و در جنگ‌های زیادی از جمله جنگ داردانل و بیت‌المقدس در برابر مسلمانان شرکت کرد.^۴ به نظر می‌رسد این همکاری‌ها از وظایف مستشرقان آن زمان بوده و به‌ویژه که ماسینیون به دلیل آشنایی با زبان، جغرافیا، تاریخ و فرهنگ مسلمانان ناگزیر به این گونه همراهی‌ها بوده است. گرچه او از پیروان مخلص کلیسای کاتولیک بود و تا آخر عمر نیز چنین ماند، ولی تمایل و احترام او نسبت به اسلام بسیار ارزشمند است. اما گفتنی است که اگر ماسینیون مسیحی متعصبی بود، باید از سلمان متنفرد می‌شد؛ زیرا سلمان، مسیحیت را ترک کرده و به اسلام گرویده بود، در حالی که هم در این مورد و هم در مواردی دیگر هیچ‌گاه چنین نبوده است.

پس اگرچه ماسینیون کاتولیکی متعصب بود، اما احترام او به اسلام و رسول خدا(ص) و اهل بیت(ع) نیازمند تأمل است. یکی از جمله‌های او در این باره چنین است: «اسلام دین جامعی است که به سنت‌های تمام پیامبران پیشین احترام می‌گذارد».^۵ ارادت او به قرآن نیز در برخی

۱ بدوی، همان، صص ۵۳۱-۵۳۲؛ عقیقی، همان، صص ۲۶۵.

۲ علی شریعتی (۱۳۸۲)، زن، تهران: چاپخش، صص ۶؛ علی شریعتی (۱۳۸۵)، مجموعه آثار، ج ۱۳، تهران: چاپخش، صص ۳۴۷-۳۷۷، ۶۳۳-۶۳۲.

3 A. Y. Özemre (2004) *Din vâ Misyonerlik*, Üsküdar, retrieved from: www.ozemre.com, pp85-86.

۴ بدوی، همان، صص ۵۳۲.

۵ لویی ماسینیون (۱۳۸۱)، قوس زندگی منصور حلاج، ترجمه عبد الغفور روان فرهادی، تهران: عرفان، صص ۲۴.

آثارش آشکار است و در یکی از نامه‌های خود به هانری ماسه، ایران‌شناس فرانسوی این آیه قرآن را نوشته بود: ^۱ «لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ أَحَدٌ»^۲.

همچنین ماسینیون در اندیشه وحدت بخشیدن میان پیروان ادیان و مذاهب مختلف و پایان دادن به اختلاف و درگیری آنان بود. او به دوستی اسلام و مسیحیت امیدوار بود و همواره در این زمینه تلاش می‌کرد. تحقیقات او درباره اصحاب کهف، سلمان فارسی، منصور حلاج، زهرا(س) و شباهت‌های او با مریم(ع)، مباحله رسول خدا(ص) با مسیحیان و دیگر مسائل را می‌توان در این چارچوب ارزیابی کرد. او این دو دین را از یک منبع می‌دانست و باور داشت برای وحدت میان آن دو باید به جنبه‌های معنوی و عرفانی آنها توجه کرد، پیروان آنها روزه‌های مشترک بگیرند و اماکن مقدس مشترک، همانند اصحاب کهف را زیارت کنند.^۳ ماسینیون در وصیتنامه علمی خود به کربن، از او می‌خواهد که تحقیقات او را درباره فاطمه(س) به پایان برساند و تصریح می‌کند که این کار باعث وحدت در میان تشیع و تسنن، همچنین اسلام و مسیحیت خواهد بود.^۴ شاید منظور او برجسته کردن نقاط مشترک و مشابه بین مریم و فاطمه، همچنین توجه دادن به آن است که فاطمه برای همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی مقدس است و محبت آن بانو می‌تواند باعث وحدت بین مسلمانان باشد. گرچه خواسته او توسط کربن انجام نشد، اما شاگرد ایرانی‌اش علی شریعتی، نه آن گونه که مورد توجه ماسینیون بود، این کار را انجام داد. بنابراین آنچه گذشت، تردیدی نیست که ماسینیون ارتباطی دوستانه و همگرایانه با اسلام و مسلمانان داشته است.

۲.۲. مخالفت با استعمار

در مورد مطالعات اسلامی و شیعی ماسینیون از سوی اندیشمندان قضاوت‌های مختلف و گوناگونی مطرح شده است. به نوشته دکتر محمد دسوقی، ماسینیون از خطرناک‌ترین خاورشناسان فرانسوی است که به اسلام و مسلمانان اسائه ادب کرده است.^۵ برخی دیگر نیز او را از مستشرقان متعصب و دارای انگیزه‌های سیاسی و استعماری دانسته‌اند و معتقدند که کارش به منظور مشورت‌دهی به نیروهای ضداسلامی فرانسه در شمال آفریقا بوده است.^۶

۱ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۴۳.

۲ قرآن کریم، سوره جن، آیه ۲۲.

3 Özemre, *ibid*, p84.

4 *Ibid*, p. 93.

۵ محمد دسوقی (۱۳۷۶)، سیر تاریخی و ارزیابی اندیشه خاورشناسی، ترجمه محمود رضا افتخارزاده، تهران: هزاران، ص ۱۰۹.

۶ الموسوعة العربية العالمية (۱۴۱۹ق)، ج ۱، ریاض، مؤسسة أعمال الموسوعة، صص ۷۱۲-۷۱۴.

بدینی نسبت به ماسینیون به متفکران اهل سنت اختصاص ندارد، آیت‌الله صافی گلپایگانی از مراجع تقلید جهان تشیع نیز او را مأمور وزارت مستعمره فرانسه می‌نامد که برای تجزیه و تفرقه ملل عرب، متروک کردن لغت قرآن و بیگانه کردن مسلمانان از منطق و هدایت‌های آن سعی می‌کرد.^۱

گرچه نویسندگان گروه دوم دلیلی برای اثبات ادعاهای خود در زمینه جاسوسی ارائه نکرده‌اند. سیاست‌های قاره اروپا در سه سده اخیر همواره بر استعمار و استثمار ملت‌های عقب‌مانده، به ویژه جهان اسلام استوار بوده است، ولی نمی‌توان همه خاورشناسان را ابزار دست قدرتهای استعمارگر دانست، گرچه شواهدی در زمینه همکاری ماسینیون با مراکز استعماری و نیروهای مسلح فرانسه و روابط او با بنیانگذاران رژیم صیہونیستی وجود دارد. اما اینها نمایانگر همه شخصیت ماسینیون نیست. شخصیت ماسینیون پس از تشکیل رژیم صیہونیستی در سال ۱۹۴۸ م. و شدت یافتن سیاست خشونت‌آمیز فرانسه در الجزایر به گونه‌ای است که این شواهد را رد می‌کند؛ زیرا او حدود ۱۲-۱۴ سال از مسلمانان و قربانیان دیگر استعمار اروپا دفاع می‌کند.

شاگردان مسلمان ماسینیون که بعدها از اندیشمندان بزرگ جهان اسلام شدند، با صمیمی‌ترین احساسات درباره استاد خود حرف می‌زنند. علی شریعتی گزارش می‌دهد که ماسینیون با همه ضعف و سالخوردگی، روزهای یکشنبه با دست و دامنی پر از میوه و شیرینی به سراغ زندانیان مسلمان زندان «فرن» در دو فرسخی پاریس می‌رفت، از اسیران غریب الجزایری دیدار می‌کرد و آنان را در جنگ در برابر فرانسه یعنی کشورش تشویق می‌کرد. او همواره نگران سرنوشت ملت‌های ضعیف مسلمان بود و قلم پرتوانش همچون شمشیر قهرمانان صدر اسلام در برابر اتهامات کشیشان و سیاستگران مغرض غربی از حقیقت اسلام و حیثیت شرق دفاع می‌کرد.^۲

به نوشته ژوراوسکی، اسلام‌شناس معاصر روسی در کتاب مسیحیت و اسلام: مشکلات اجتماعی فرهنگی گفتگو، ماسینیون به دنبال صلح میان مسلمانان و اروپاییان بود و وابستگی مذهبی‌اش نه تنها او را از این کار منع نمی‌کرد، بلکه او را به میدان فعالیت سیاسی هم می‌کشاند. او معترض مجازات‌های سیاسی در تونس و الجزایر بود و خواهان بخشش زندانی‌های در راه استقلال می‌شد. ماسینیون به خاطر اعتراض به جنگ در الجزایر دستگیر و به مدت چند روز

۱ لطف‌الله صافی گلپایگانی (۱۳۷۵)، پاسخ ده پرسش، قم: حضرت معصومه، ص ۷۵.

۲ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۲۸.

زندانی شد. او در مورد درگیری بین تمدن معاصر غربی و جامعه‌های سنتی اسلامی زنگ خطر را به صدا آورد تا مسلمانان حیثیت خود را از دست ندهند و برخلاف بسیاری از مستشرقان و متفکران، فکر می‌کرد که آینده مسلمانان به رجوع به سنت‌های ابراهیمی، توان بازسازی الگوهای معنوی و فرهنگ اصلی آنان وابسته است. اروپاییان که پاسخگوی تخریب این فرهنگ و الگوها هستند، موظف‌اند تا در بازسازی آنان نیز کمک کنند.^۱

باید دانست سیاست استعمارگران این بوده که مسلمانان را از گذشته و هویت خود جدا سازند و به عنصری بی‌ریشه تبدیل کنند و ماسینیون نیز درست روی همین نکته تأکید می‌کند، مسلمانان را به دفاع از هویت خود فرا می‌خواند و اروپا را در تخریب فرهنگ اسلامی مقصر می‌داند. او همچنین در مقاله‌ای در سال ۱۹۵۱م. نقش دانشمندان ایرانی قرون وسطی را در شکوفایی تمدن غرب «با آوردن نمونه‌های دقیق» روشن می‌سازد، از خدمات آنان به اسلام و زبان عربی تجلیل می‌کند و استفاده آنان از زبان عربی را اصلاً تأسف‌آور نمی‌داند.^۲

۳.۲. مخالفت با صیهونیسیم

یکی دیگر از مسائل بحث‌برانگیز در کارنامه ماسینیون، گرایش‌های صیهونیستی او در دوره قبل از اشغال فلسطین و تشکیل اسرائیل است. این گرایش‌ها را در محاضره او در پاریس در سال ۱۹۲۱م. با عنوان صیهونیسیم و اسلام نیز می‌توان دید.^۳ شاید به همین خاطر ماسینیون از سوی برخی به‌عنوان عامل صیهونیسیم معرفی شده است.^۴ برخی نیز معتقدند که او بدون شک از سال ۱۹۱۷، زمانی که در اورشلیم با چیم ویزمن (۱۸۷۴-۱۹۵۲م)، رهبر صیهونیسیم و اولین رئیس‌جمهور رژیم صیهونیستی ملاقات کرد، صیهونیست بوده و علاقه او به صیهونیسیم با آشنایی او با آرون آرونسون (۱۸۷۶-۱۹۱۹م)، یکی دیگر از بزرگان آن و مؤسس سازمان مخفی «نیلی» تشدید شده است.^۵ اما نباید از نظر دور داشت که گرایش‌های او در دوره پیش از اشغال فلسطین به دست یهودی‌های صیهونیست است. دوره‌ای که دولتی به نام اسرائیل تشکیل

1 Журавский, *ibid.*

۲ لوئی ماسینیون (۱۳۹۲)، «نقش فرهنگ ایرانی در شکوفایی تمدن غرب»، ترجمه‌داریوش شایگان، مجله بخارا، ش ۹۴، صص ۳۳-۵۲.

3 L. Massignon (March 1921), Lecture "Zionism and Islam", Paris Sociological Society, retrieved from: www.bcrfj.revues.org.

۴ یاسر متولی (۱۳۸۹)، «عرصه‌های عملکرد صیهونیزم بین الملل»، شمیم معرفت، ش ۲۵، ص ۱۵۷.

5 A. Mayeres (?), *Massignon and Zionism*, Translated by Helga Abraham, retrieved from: www.bcrfj.revues.org.

نشده و هنوز خبری از جنایات و قتل عام‌های مسلمانان نیست و بسیاری از روی ترحم به یهودیان به اصطلاح مظلوم دل می‌سوزانند. بعید نیست که فرد انسان‌دوستی مثل ماسینیون در چنین شرایطی از ضرورت بازگشت یهودی‌ها به فلسطین و تشکیل دو دولت مسلمان و یهودی حرف بزند و به زندگی مسالمت‌آمیز آنان امیدوار شود. اما با توجه به شواهدی که می‌آید، می‌توان گفت او در دوره بعد و پس از تشکیل رژیم صهیونیستی، طرفدار فلسطینیان گردیده باشد. همچنین هیچ دلیل و شاهدی وجود ندارد که گرایش‌های صهیونیستی او در اوایل تأثیری بر پژوهش‌هایش گذاشته باشد.

ماسینیون از آغاز جنایات صهیونیستها در فلسطین در سال ۱۹۴۸م، نظر خود را درباره صهیونیسم تغییر داد و از آوارگان مسلمان حمایت کرد.^۱ او به سیاست‌های استعماری دولت‌های غربی در ممالک اسلامی که بی‌شک مورد تأیید مراکز بین‌المللی صهیونیستی بود، اعتراض می‌کرد و به‌ویژه از آغاز دوره بازنشستگی خود در سال ۱۹۵۴م. تا زمان مرگش در سال ۱۹۶۲م. به صورت فعال‌تر از قربانیان زور و خشونت در الجزایر و فلسطین دفاع می‌نمود.^۲

او با رهبران سیاسی و دینی کشور خود و جهان عرب مکاتبه می‌نمود و برای استقلال مردمان خاور نزدیک به دنبال راه حل می‌گشت. ماسینیون به‌صورت جدی به دستگیری‌های گسترده سیاسی در ماداگاسکار اعتراض کرد و در سال ۱۹۴۸ موضع کشورهای غربی را در مورد بحران فلسطین محکوم نمود.^۳

۴.۲. تفسیر معنوی مسئله جانشینی و غدیر

در میان آثار مستشرقان پژوهش‌های منصفانه قابل توجه درباره تشیع کم است. اما ماسینیون از دانشمندانی است که علاقه خاصی به تاریخ تشیع و شخصیت‌های مهم آن نشان داد. او در موارد متعددی به جانشینی واقعی رسول خدا(ص) اشاره کرد. او سلمان را پس از مرگ پیامبر(ص) دوست وفادار خاندانش، یعنی علی(ع) می‌داند و تصریح می‌کند که سلمان از حقوق مشروع و پامال شده آنان دفاع می‌کرد.^۴ ماسینیون معتقد بود که شاهدان و امضاکنندگان قرارداد سیاسی میان پیامبر(ص) و مسیحیان نجران جانشینان واقعی و حقیقی محمد(ص) بودند. آنان آل

1 C. Destremau & J. Moncelon (2005) Louis Massignon, le "cheikh admirable", Paris, Le Capucin, retrieved from: <http://www.weekly.ahram.org.eg>.

2 Waardenburg, *ibid*, p278.

3 Журавский, *ibid*.

محمد(ص)، یعنی فاطمه، حسن، حسین و علی بودند که سخنگو و جانشین پیامبر اسلام محسوب می‌شدند و در تعبیر قرآنی مباحله، صریحاً ابدال محمد(ص) معرفی گردیده‌اند.^۱

باید توجه داشت که ماسینیون اگرچه علی(ع) و اهل بیت(ع) را مظلوم می‌دانست و آنان را بهترین نامزد برای خلافت سیاسی تلقی می‌کرد، ولی منظور او از جانشینی پیامبر، جانشینی معنوی است، نه به آن معنی که شیعیان معتقدند. در نتیجه در کتاب *سلمان پاک* می‌نویسد که پس از حادثه مباحله، محبتی که برخی از دوستان محمد(ص) نسبت به پنج تن داشتند، به یک تقدس عاشقانه تبدیل شد. ماسینیون باور دارد که همان یاران پیامبر و همچنین سلمان که مسئله احقیقت علی(ع) به خلافت را حتی قبل از ابوذر و عمار مطرح کرد، قرابت خونی اهل بیت(ع) با رسول خدا(ص) را به نوعی جانشینی رسمی تبدیل کردند. او با تأثیرپذیری از نویسندگان غیر شیعی و مستشرقان قبل از خود می‌نویسد این گروه از یاران پیامبر پس از رحلت او همه امیدی را که به عدالت داشتند در وجود اهل بیت(ع) می‌دیدند، اما خود علی(ع) تا شورش خوارج، شکل یک رهبر حق الهی را به خود نگرفت.^۲ این در حالی است که آیات متعدد قرآن کریم، از جمله آیات ولایت^۳ و اولی الامر^۴، همچنین احادیثی که در منابع اولیه شیعه و سنی آمده، از جمله حدیثهای غدیر^۵، منزلت^۶ و تقلین^۷ دلایلی بر ولایت قضایی و سیاسی و مرجعیت علمی علی(ع) اقامه شده است. همچنین خود آن حضرت از زمان رحلت رسول خدا(ص) به رهبریت الهی و خدادادی خود توجه کامل داشته و در این راستا اقداماتی هم انجام داده است.^۸

ماسینیون در جایی درباره حدیث غدیر می‌نویسد «مولی» در عبارت مشهور پیامبر اسلام(ص) فقط «وصی مشرف بر موالی من» معنی می‌دهد.^۹ به نظر می‌رسد او در این باره همه

۱ لوئی ماسینیون (۱۳۷۸)، *مباحله در مدینه*، ترجمه محمود رضا افتخارزاده، تهران: رسالت قلم، ص ۷۳.

۲ ماسینیون، *سلمان پاک*، صص ۱۵۰-۱۵۲.

۳ قرآن کریم، مائده، ۵۵.

۴ قرآن کریم، نساء، ۵۹.

۵ محمدبن یعقوب کلینی (۱۳۶۳)، *الکافی*، ج ۱، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ص ۲۸۹؛ محمدبن یزیدبن ماجه (۱۴۰۳)، *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، ج ۱، بیروت: دارالفکر، ص ۴۳، ح ۱۱۶، ص ۴۵؛ محمدبن عیسی ترمذی (۱۴۰۳)، *سنن الترمذی*، تحقیق عبدالرحمن محمدعثمان، ج ۵، بیروت: دارالفکر، ص ۲۹۷، ح ۳۷۹۷.

۶ کلینی، همان، ج ۸، ص ۱۰۷؛ محمدبن اسماعیل بخاری (۱۴۰۱)، *صحیح البخاری*، بیروت: دارالفکر، ج ۴، ص ۲۰۸ و ج ۵، ص ۱۲۹؛ مسلم بن حجاج نیشابوری *ابی‌نا*، *صحیح المسلم*، ج ۷، بیروت: دارالفکر، صص ۱۲۰-۱۲۱.

۷ محمدبن علی بن حسین بن بلویه صدوق (۱۴۱۷)، *اللامالی*، قم: مؤسسه البعثة، صص ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳.

۸ محمد سیدرضی (۱۴۱۹)، *نهج البلاغه*، ایران: ستاره، خطبه ۴، ۶، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱

جوانب مسئله را بررسی نکرده و تحلیل نادرستی ارائه نموده است. البته باید پذیرفت رسول خدا(ص) در انتخاب این واژه که لفظی مشترک بین ده معناست^۱ عمد داشته و آن را با الفاظ واضح‌تری توضیح نداده است و شاید بتوان گفت نگرانی او در ابلاغ این دستور از ظاهر آیه تبلیغ^۲ نیز مشهود است. به همین خاطر است که سید مرتضی، از متکلمان برجسته تشیع حدیث غدیر را نص خفی بر ولایت بلافضل علی(ع) دانسته است.^۳ اما در هر حال، با توجه به شواهدی مانند: (۱) لحن آیه تبلیغ که مهم و خطرناک بودن مسئله را بیان می‌کند و به تأیید منابع، در روز غدیر نازل شده است؛ (۲) مکان و کیفیت ایراد حدیث که بر اهمیت آن می‌افزاید؛ (۳) مقدمه رسول خدا، به ویژه قرائت آیه «پیامبر نسبت به مؤمنان از خودشان سزاوارتر (شایسته‌تر در امور دین و دنیا) است»؛^۴ (۴) شعر حسان بن ثابت که کلمه «امام» را نیز ذکر کرده؛^۵ و (۵) استشهاد و احتجاجات علی(ع) به حدیث غدیر و دیگر مسائل، روشن می‌شود منظور پیامبر(ص) چیزی جز جانشینی او در امور دین و دنیا نبوده است.

۵.۲. نپذیرفتن برادری پیامبر(ص) با علی(ع)

یکی دیگر از دیدگاه‌های ماسینیون، نظر او درباره برادری و مؤاخات میان پیامبر(ص) و علی(ع) است. او با تصریح بر واضح بودن اینکه روابط بین آن دو حتی قبل از ازدواجش با فاطمه(س) بیشتر و نزدیک‌تر از روابط دو برادر بود، اما در مسئله مؤاخات بر این باور است که علی(ع) با سهل بن حنیف پیمان برادری بست.^۶

مرجع اصلی ماسینیون در این ادعا ابن سعد است. در حالی که خود ابن سعد پیش از این گزارش با ذکر دو روایت برادری علی(ع) با پیامبر(ص) را آورده است.^۷ علاوه بر این، خود ابن سعد در جای دیگر کتابش،^۸ همچنین منابع مهم دیگر ضمن گزارش حادثه مؤاخات، برادری

۱ محمد بن محمد مفید (۱۴۱۴ق)، *أقسام المولى فی اللسان*، تحقیق مهدی نجف، بیروت: دار المفید، صص ۲۷-۴۳.

۲ قرآن کریم، مائده، ۶۷.

۳ علی بن حسین سید مرتضی (۱۴۰۵ق)، *رسائل المرتضی*، ج ۱، قم: دار القرآن الکریم، ص ۳۳۹.

۴ قرآن کریم، احزاب، ۶.

۵ محمد بن محمد مفید، (۱۳۸۳)، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ترجمه و شرح محمد باقر ساعدی خراسانی، ج ۱،

ایران: اسلامی، ص ۱۷۷.

۶ ماسینیون، *سلمان پاک*، ص ۱۵۰.

۷ محمد بن سعد ابی‌تأ، *الطبقات الکبری*، ج ۳، بیروت: دار صادر، ص ۲۲.

۸ همان، ج ۳، ص ۶۸.

علی(ع) با پیامبر(ص) را یادآوری کرده‌اند.^۱ شاید علت اشتباه ماسینیون آن است که او خود به سراغ منابع نرفته و به تحقیقات سرازن در این باره اعتماد نموده است. در هر حال، ماسینیون به رابطه عمیق معنوی پیامبر(ص) و اهل بیت او و ستایش‌های فراوانش در باره علی(ع) توجه دارد و اعتراضات لامنس در این مورد را بی‌پایه می‌داند.^۲

۶.۲. نسبت دادن انکار رخداد غدیر به زیدیه و اسماعیلیه

به ادعای ماسینیون، زیدیه منکر غدیر خم هستند و اسماعیلیه آنچه در آنجا رخ داد را یک عمل نابهنگام می‌دانند. اما واقعیت آن است که زیدیه نه تنها منکر غدیر نیستند، بلکه این حدیث را شاهی برای نص بر ولایت و امامت علی(ع) می‌دانند. به‌عنوان نمونه، قاسم بن ابراهیم رسی (وفات ۲۴۶ق.)، از بزرگان زیدیه کتابهای مستقلی برای اثبات ولایت علی(ع) به‌عنوانهای تثبیت الامامة لأهل بیت النبی(ص)، الکامل المنیر فی اثبات ولایة امیر المؤمنین علی بن ابی طالب(ع) و الامامة نوشته و در آنها برای این منظور به حدیث غدیر تمسک کرده است. هادی الی الحق یحیی بن حسین (وفات ۲۹۸ق.)،^۳ محمد بن سلیمان کوفی (وفات ۳۰۰ق.)^۴ و دیگر رهبران و دانشمندان زیدیه نیز حدیث غدیر را به‌عنوان دلیل بر امامت و خلافت بلافضل علی(ع) پذیرفته و در آثار خود به آن استشهد کرده‌اند.^۵

در میان دانشمندان مهم و متقدم اسماعیلیه نیز کسی نیست که غدیر را کاری نابهنگام بداند، بلکه آنان نیز در اثبات ولایت علی(ع) و به تبع از آن برای اثبات حقانیت فرقه خود به حدیث غدیر تمسک کرده‌اند. قاضی نعمان (وفات ۳۶۳ق.)، دانشمند برجسته اسماعیلیه در موارد متعددی از آثار خود با افتخار از این حدیث یاد می‌کند و آن را از محکم‌ترین دلایل امامت بلافضل علی(ع) می‌داند.^۶ در این مورد همچنین از اسحق بن احمد سجستانی (زنده تا سال

۱ احمد بن حنبل [ابی‌تأ]، مسند/احمد بن حنبل، ج ۲، بیروت: دار صادر، ص ۶۳۸؛ عبدالملک بن هشام (۱۳۸۳ق.)، السیرة النبویة، تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، ج ۲، قاهره: مکتبه محمد علی صبیح و اولاده، ص ۳۵۱.

۲ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۱۵۰.

۳ یحیی بن حسین هادی الی الحق (۱۴۱۹ق.)، تثبیت الامامة، بیروت: دار الامام السجاد(ع)، ص ۲۰.

۴ محمد بن سلیمان کوفی (۱۴۱۲ق.)، مناقب الامام امیر المؤمنین(ع)، تحقیق محمد باقر محمودی، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ج ۱، صص ۱۱۸-۱۱۹، ج ۲، ص ۴۳۷.

۵ نک: سید علی موسوی نژاد و وصال حسین‌اف (۱۳۹۰)، «غدیر در منابع زیدیه»، سخن تاریخ، ش ۱۳، صص ۳۷-۷۸.

۶ نعمان بن محمد قاضی نعمان (۲۸۳ق.)، دعائم الاسلام، تحقیق اصف بن علی اصغر فیضی، ج ۱، قاهره: دار المعارف، صص ۱۵-۱۶؛ نعمان بن محمد قاضی نعمان (۱۴۱۴ق.)، شرح الاخبار، تحقیق سید محمد حسینی جلالی، ج ۱، قم: نشر اسلامی، صص ۹۹-۱۰۰.

۱۳۶۱ق.)^۱، ناصر خسرو (وفات ۴۸۱ق.)^۲ و غیره نیز می‌توان نام برد.

۷.۲. نسبت دادن آموزش پیامبر توسط سلمان به ضحاک

ماسینیون به اشتباه این نکته را به ضحاک بن مزاحم نسبت می‌دهد که او معتقد بود سلمان به پیامبر (ص) اطلاع داده است که تعالیم نازل شده بر او قبلاً در کتب دیگر آسمانی نیز وجود داشته است و مراد از شخص عجمی در آیه «بیقین می‌دانیم که آنان می‌گویند این (قرآن) را تنها بشری به او می‌آموزد. در حالی که زبان کسی که به او نسبت می‌دهند عجمی است و این (قرآن) به زبان عربی روشن است» سلمان فارسی است.^۳ مرجع ماسینیون در این ادعا تفسیر طبری است. اما در واقع ضحاک در توضیح آیه می‌گفت که برخی می‌گفتند سلمان به پیامبر (ص) آموزش می‌دهد. یعنی خود ضحاک بر این باور نبود. این مسئله در گزارش طبری به‌طور صریح ذکر شده است: «عبدالبن سلیمان گفت از ضحاک شنیدم که می‌گفت (برخی) می‌گفتند سلمان فارسی به او تعلیم می‌دهد».^۴

۸.۲. رویکرد محوری به تصوف غالی

ماسینیون در آثار خود به فرق صوفی و غالی خیلی توجه دارد. این مسئله از روحیه معنوی و میل به مسائل فوق بشری او نشئت می‌گیرد و همچنین تا حدودی به مسیحی بودن او که بیشتر به آخرت توجه دارد تا دنیا، برمی‌گردد. گرچه شاید ماسینیون به تفاوت‌های تصوف اسلامی با تصوف مسیحیت توجه داشته و آن را نوعی فداکاری و از خود گذشتگی همراه با تلاش و مبارزه دانسته است. چون حلاج را عارف وارسته‌ای معرفی می‌کند که بر خلاف عادات صوفیان، به اندرز مردم می‌پرداخت و صوفیان ریاکار زمان خود را رسوا می‌ساخت.^۵ به عقیده ماسینیون، حلاج تا هنگام مرگ پیرو اخلاق و متمسک به فرایض بود، مشیت خداوندی را عین صواب می‌دانست و به آن گردن می‌نهاد.^۶

۱ اسحق بن محمد سجستانی (۲۰۰۰)، *الافتخار*، تحقیق اسماعیل قربان حسین پونا والا، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ص ۲۳۴.
 ۲ ابومعین الدین ناصر خسرو (۱۳۶۳)، *جامع الحکمتین*، به اهتمام محمد معین و هانری کربن، تهران: کتابخانه طهوری، ص ۱۷۴.

۳ ماسینیون، *سلمان پاک*، ص ۱۲۶-۱۲۷.

۴ محمد بن جریر طبری (۱۴۱۲ق.)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۴، بیروت: دار المعرفة، ص ۱۲۰.

۵ ماسینیون، *قوس زندگی منصور حلاج*، صص ۲۸-۲۹.

۶ همان، ص ۴۴.

۳. بررسی و تحلیل روشی و ساختاری آثار ماسینیون

ویژگی‌های روشی و ساختاری آثار علمی از اهمیت بالایی برخوردار است. مطالب هرچند سودمند باشند، اگر با روش‌های علمی و در ساختار مناسب طرح نگردند، ارزش علمی نخواهند داشت. در این جا مطالعات شیعی ماسینیون از جهت روشی و ساختاری بررسی خواهد شد.

۳.۱. استفاده از روش‌های برون‌دینی و پدیدارشناسی

ماسینیون همچون دیگر مستشرقان در پژوهش‌های دینی و اعتقادی مورد بحث خود به روش برون‌دینی عمل کرده است، نه به روش درون‌دینی که معمولاً پیروان آن دین با پیش‌فرض گرفتن خیلی از باورها به پژوهش مشغول می‌شوند. ویژگی این گونه پژوهش‌ها آن است که نه تنها برای معتقدان دین و مذهب خاص، بلکه برای همه خوانندگان دیندار و ملحد سودمند است.^۱ اگرچه این سخن بدان معنی نیست که ماسینیون هیچ توجهی به آموزه‌های اسلام نداشته است، بلکه در موارد زیادی از آیات قرآنی شاهد آورده و می‌توان گفت آنها را قطعی و مسلم گرفته است. به‌عنوان مثال، در مورد مباحله رسول خدا(ص) با مسیحیان نجران معتقد است که این پیشنهاد مبتنی بر نزول فوری آیه ۵۴ سوره آل‌عمران بود.^۲

ماسینیون در مطالعات شیعی خود غالباً روش پدیدارشناسی^۳ را به کار برده و سعی کرده است مسائل را همانطور که هستند بشناسد و ماهیت پدیده‌ها و نگرش‌ها را توصیف کند، نه اینکه آنها را حاصل فرایندهای طبیعی و تاریخی قلمداد نماید و یا به باورهای دینی بپردازد.^۴ با توجه به تحقیقات ماسینیون کاملاً مشهود است که او بی‌طرفی محققانه خود را حفظ می‌کند و از باورهای اسلامی اثر نمی‌پذیرد و ساختگی بودن آنها را مسلم فرض نمی‌نماید. شاهد گویا در این مورد پژوهش درباره مباحله پیامبر اسلام با مسیحیان است که در کتاب مباحله در مدینه نمی‌توان از کیش نویسنده آگاه شد.

اما با این حال، در برخی موارد ماسینیون رویکرد نادرستی دارد که بیش او نسبت به امامت

۱ برای اطلاع بیشتر از این روش، نک: عبدالله محمدی و عبدالحسین محمدی (۱۳۸۶)، «پژوهش پژوهی: روش‌شناسی جریان‌های دین‌پژوهی»، پژوهش و حوزه، ش ۳۰ و ۳۱، صص ۵۴-۱۰۳؛ سید محمدحسین علوی (۱۳۸۵)، «روش‌شناسی علم کلام»، معارف عقلی، ش ۳، صص ۹۱-۱۱۴.

۲ ماسینیون، مباحله در مدینه، ص ۸۱.

3 Phenomenology.

۴ برای آگاهی در زمینه پدیدارشناسی در مطالعات شیعی نک: محمدرضا بارانی (بهار و تابستان ۱۳۹۵)، «کاربست روش پدیدارشناسی در مطالعات شیعی غربیان»، دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تاریخی جهان اسلام، س ۴، ش ۷، صص ۵۷-۸۸.

شیعه از نمونه‌های مهم این برداشت است. او مفهوم امامت را نه در خاستگاه خود و از دیدگاه شیعیان، بلکه در روند تاریخی جستجو کرده و در نتیجه سرچشمه الهی و وحیانی آن را انکار نموده است و آن را حاصل محبت و عدالتجویی برخی یاران رسول خدا(ص) می‌داند. به باور ماسینیون، خود علی(ع) نیز امامت را حق الهی خود نمی‌دانست.^۱

۲.۳. تنوع محورهای مطالعاتی

موضوعات پژوهشی ماسینیون از اهمیت بیشتری برخوردار است و می‌توان گفت همگی موضوعات وی بکر و کار نشده بوده و هم از نظر مسلمانان و هم غربیان بسیار قابل توجه است. محورهای مطالعاتی او در تشیع از تنوع جالبی برخوردار است. او از میان شخصیت‌های شیعی به فاطمه زهرا(س) (یادداشت‌های نامبرده)، سلمان (کتاب *سلمان پاک*)، حلاج (رساله دکتری و چند کتاب در این مورد)، نوبختی (مقاله نوبختی) و غیره؛ از میان فرقه‌های شیعی به اسماعیلیه (مقاله اسماعیلیه)، نصیری (مقاله نصیری)، عرفان و تصوف (کتاب *اسلام و تصوف*، کتاب مبادی *واژه‌نامه خاص عرفان اسلامی*) و غیره؛ از میان مراکز شیعی به کوفه (کتاب *جغرافیای تاریخی کوفه*) و بغداد (کتاب *نسخه‌های خطی بغداد*) و از میان دولت‌های شیعی به قرامطه (مقاله قرامطه) پرداخته است. علت انتخاب موضوعات نامبرده شاید این باشد که او از جوانی با کوفه، بغداد و شهرک سلمان پاک آشنا بوده، در عراق اقامت داشته و همچنین حالات درونی‌اش او را به موضوعات عرفانی، معنوی و فرقه‌های باطنی سوق داده است.

۳.۳. غنای منابع و مآخذ

کارهای پژوهشی ماسینیون به منابع مهم دست اول اعتماد می‌کند. این مسئله را حتی از آن دسته از مطالب اندکی که مراجع آنها ذکر نشده نیز می‌توان دریافت. البته ماسینیون همانند بسیاری از مستشرقان از تحقیقات پژوهشگران دیگر، به‌ویژه مستشرقان نیز استفاده کرده است. در این مورد می‌توان از ولهاوزن، گلدزیهر، کتانی، محمد حسین هیکل، ایوانوف، لامنس و دیگران نام برد.

منابع مورد استفاده ماسینیون نیز تنوع جالبی دارد: منابع تاریخ عمومی همانند *تاریخ طبری*، *مروج الذهب* و غیره؛ منابع حدیثی همانند *الکافی*، *صحیح مسلم* و غیره؛ منابع تفسیری همانند

۱ ماسینیون، سلمان پاک، صص ۱۵۰-۱۵۲.

الکشاف، مجمع البیان و غیره؛ منابع جغرافیایی همانند معجم البلدان، احسن التقاسیم و غیره؛ منابع رجال همانند رجال کشی، الاصابه و غیره؛ منابع اختصاصی فرقه‌ها همانند رسائل اخوان الصفا، فرق الشیعه و غیره؛ تحقیقات مستشرقان همانند اثنی عشریه از اشتر و تمان، اسماعیلیان از ایواناف و غیره و مآخذ دیگر.

ماسینیون در مطالعات شیعی خود از منابع فرقه‌های مختلف شیعه و سنی از جمله زیدیه، اسماعیلیه، نصیری، مرجئه و ... استفاده کرده، به بررسی تطبیقی گزارش‌ها پرداخته و در عین حال به ضدشیعی بودن برخی منابع توجه کامل داشته است. به عقیده برنارد لوئیس، او اولین کسی بود که بر اهمیت ادبیات شیعیان دوازده امامی راجع به تاریخ اسماعیلیان و خصوصاً زندگی‌نامه عبد الله بن میمون تأکید کرد.^۱ استفاده از منابع خارجی و غیراسلامی در حل تناقض گزارش‌های منابع اسلامی یکی از روش‌هایی است که مورد توجه ماسینیون بوده است. او معتقد بود که تاریخ قرن اول هجری هنوز کاملاً شناخته نیست و به دلیل نبودن مآخذ خارجی مستقل، حل تناقض‌های آن دوره، به ویژه سال‌های ۳۶-۳۷ ق. دشوار است.^۲

۴.۳. مستند ساختن مطالب

به‌رغم آنکه در اوایل قرن بیستم روش‌های علمی به صورت امروزی پیشرفت نکرده بود، اما کار ماسینیون در مستند ساختن مطالب ستودنی است. او در کتابهای مصائب حلاج و مباحله در مدینه مآخذ مطالب استفاده شده را به‌طور کامل ذکر کرده و همه را با دقت مستند نموده است. کتاب سلمان پاک اگرچه نه به‌طور کامل، ولی دارای منابع و مآخذ مهمی است. او در کتاب قوس زندگی منصور حلاج که قسمتی از رساله دکتری او و کتاب مصائب حلاج است، به هیچ منبعی ارجاع نداده است. اگر چاپ این کتاب توسط خود ماسینیون ثابت شود، احتمال دارد که او به دلیل اختصار از این کار خودداری کرده است. چون این کتاب حاوی خلاصه زندگانی حلاج است که از رساله دکتری گرفته شده و در اصل خود کاملاً مستند است.

۵.۳. رویکرد بینارشته‌ای در پژوهش

ماسینیون در لابه‌لای تحقیقات خود رویکرد بینارشته‌ای را به کار برده و جهت پرتنوع کردن کارهای علمی‌اش از دستاوردهای علوم دیگر استفاده کرده است. همانطور که از نام کتاب قوس

۱ برنارد لوئیس (۱۳۶۳)، «پیدایش اسماعیلیه»، مجموعه اسماعیلیان در تاریخ، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی، ص ۷۵.

۲ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۷۱.

زندگی منصور حلاج نمایان است، در این کتاب از مباحث روان‌شناسی شخصیت بهره برده شده و با توجه به نوسانات زندگی حلاج منحنی زندگی او ترسیم شده است. ماسینیون شیوه‌ای را که در این باره به کار برده، به گالتون نسبت داده است.^۱ او در موارد دیگر از دستاوردهای سکه‌شناسی^۲، زبان‌شناسی (اسامی اشخاص، اقوام و اماکن)^۳ و علم لغت (ریشه واژه‌های مباهله و ملاعنه)^۴ بهره برده است. همچنین به علوم مختلف قرآنی، از جمله مکی یا مدنی بودن آیات^۵ و قرائت‌های مختلف^۶ توجه داشته است.

اگرچه بررسی‌های سندی روایات و گزارش‌های تاریخی برخی پژوهش‌های مستشرقان اندک است، ولی ماسینیون در مواردی توجه کرده و به‌درستی و نادرستی گزارش‌ها پرداخته است. او در تحقیق خود درباره مباهله، بخشی را به بررسی اسناد روایی-تاریخی مباهله اختصاص داده و سعی کرده همه راویان روایات مسند مباهله را از جهات مختلف مورد بررسی قرار دهد. او در مورد حدیث «سلمان منا اهل البیت» و دیگر گزارش‌های مربوط به سلمان نیز به بحث‌های سندی پرداخته است.^۷

او در این کار با توجه به نهایت سلسله راویان، روایات زیاد در منابع مختلف را به چند مورد مرجع اصلی بازگردانده و با در نظر گرفتن مذهب، گرایش‌ها، محل زندگی، اغراض سیاسی، قبایل و پیمان‌های قبیله‌ای و دیگر ویژگی‌های راویان را مورد مطالعه قرار داده و احیاناً به جرح و تعدیل قدما توجه نموده است. همچنین لازم به ذکر است که ماسینیون در تحقیقات خود به توزیع جغرافیایی احادیث بین مکتب‌های مدینه، عراق و شام که قبل از او جزو روش‌های و لهاوزن و گلدزیهر نیز بوده، پرداخته است. البته او ترجیح داده که مکتب‌های کوفه و بصره را به طور جداگانه بررسی کند و علاوه بر توزیع جغرافیایی، به توزیع سیاسی و فرقه‌ای احادیث نیز توجه داشته باشد.^۸

۱ ماسینیون، قوس زندگی منصور حلاج، صص ۱۵-۱۷.

۲ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۷۰.

۳ همان، ص ۷۹.

۴ ماسینیون، مباهله در مدینه، ص ۶۷.

۵ ماسینیون، سلمان پاک، ص ۱۲۷.

۶ همان، ص ۱۳۹.

۷ همان، صص ۹۵-۹۸، ۱۱۳-۱۱۴.

۸ همان، صص ۷۲-۷۳.

۶.۳. گریز از پیش‌داوری

تأثیر‌پذیری ماسینیون از گرایش‌های صوفیانه و بلکه باید گفت گرایش‌های صوفیانه خود او مسئله‌ای است که از موضوعات تحقیقی‌اش نمایان است. اما با این حال، در خور توجه است که او عقاید فرق‌گالی را به‌طور جداگانه ذکر کرده و با این کار به تمییز بین شیعه و غالیان اهتمام ورزیده است.

ماسینیون در تحقیقات خود تعصبات مذهبی و مسیحی خویش را نیز دخالت نداده است. بی‌طرفی او در بررسی‌ها و داوری‌های علمی در آن زمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و به تحقیقاتش عنایت بخشیده است. او در توضیح قرارداد بین پیامبر اسلام (ص) و مسیحیان نجران، این قرارداد را نخستین امتیاز برای مسیحیان تلقی نموده و حمایت دولت اسلامی از مسیحیان، تضمین جان، مال و آزادی در اجرای مراسم مذهبی و معاف بودن مقامات دینی مسیحی از هر گونه مالیات، جزیه، خراج و خدمت نظامی را (البته به شرط ترک معاملات ربوی) به‌طور برجسته نشان داده است.^۱ ماسینیون حتی کوشش نویسندگان مسیحی در دوره عباسیان برای دستکاری متن اصلی این قرارداد تاریخی و افزودن خواسته‌های خود بر آن را نیز ذکر می‌کند و توضیح آن را به مقاله مستقل خود در نشریه زندگی و اندیشه ارجاع می‌دهد.^۲

۷.۳. گزینشی عمل کردن در پژوهش

رویکرد ماسینیون به تشیع در پژوهش‌های خود رویکردی عرفانی - صوفی است. او حتی به قیمت گزینشی عمل کردن در تحقیقات هم که باشد، به هیچ وجه حاضر نیست از این رویکرد دست بردارد. او که در پژوهش به‌راحتی از تعصبات مذهبی‌اش چشم پوشیده، نتوانسته است تعصبات علمی و دل‌بستگی‌های خود نسبت به قهرمانانش، به‌ویژه حلاج را کنار بگذارد. این کار را مبالغات علمی هم می‌توان نام نهاد. همان‌طور که شریعتی، یکی از شاگردان و ارادتمندان او هم می‌گوید: «ماسینیون مردی سخت‌تند و عصبی بود، از زیبایی چنان به هیجان می‌آمد که بی‌طاعت می‌گشت... از مبالغه به‌دور نبود، هر چیزی را یا زیباتر از آنچه هست و یا زشت‌تر از آنچه هست می‌دید».^۳

۱ ماسینیون، مباحثه در مدینه، صص ۷۲، ۸۱-۸۲

۲ همان، ص ۷۲.

۳ شریعتی، مجموعه آثار، ج ۱۳، ص ۳۵۰.

از همین مبالغات، یا ارادت و تعصب او نسبت به حلاج و تصوف است که حسین‌بن‌روح نوبختی، نایب سوم امام دوازدهم و یکی از مخالفان حلاج را بدون ارائه دلیل یا شاهدهی، از جمله استادان فن نیرنگ و مکر معرفی می‌کند.^۱ او درباره ابوسهل نوبختی نیز معتقد بود که طبعی متکبر داشت، به اصل و نسب و قدرت خود سخت مغرور بود و شتابان از کسانی که او را سرزنش یا هجو می‌کردند، انتقام می‌گرفت.^۲ شایان ذکر است که دیدگاه‌های ماسینیون در مورد علمای معاصر حلاج در مقاله‌ای مستقل و به صورت کامل نقد شده است.^۳

۸.۳. رویکرد نقادانه

ماسینیون در لابه‌لای آثار خود به نقد برخی اندیشه‌های محققان پرداخته و با این کار جنبه علمی کارهای پژوهشی خود را پررنگ‌تر کرده است. بارزترین نمونه در این زمینه نقد او بر هروویتز است که در سال ۱۹۲۲م. در رساله‌ای موجز و بسیار تند کوشید خرافه‌ای بودن شخصیت سلمان را اثبات کند. به نظر او، نام سلمان ابتدا در فهرست‌های اسلام‌آوردگان اهل کتاب به میان آمد، سپس به گونه‌ای مبهم به یک ایرانی نسبت داده شد و برای آراستن جنگ خندق به کار رفت. ماسینیون در کتاب *سلمان پاک* به توضیح و نقد این دیدگاه پرداخته و با استفاده از روش‌هایی که ذکر شد، همچنین با اعتراف به وجود برخی گزارش‌های نادرست در مورد سلمان، شخصیت و سیره او را اثبات کرده است.^۴

یکی از نقدهای ماسینیون مربوط به لامنس، مستشرق معروف و مغرضی است که در طعن و تخریب چهره اهل بیت شهرت دارد. او روایات فراوان پیامبر(ص) در فضایل علی(ع) را قبول داشته و اعتراضات لامنس را در این مورد بی‌پایه دانسته است.^۵

در هر حال، در مجموع روشمندی ماسینیون در کارهای پژوهشی خود برجسته است. همچنین قابل توجه است که او در اول کتاب *مباهله* در مدینه به پیشینه تاریخی *مباهله* پرداخته و واژه *مباهله* را توضیح داده است. همو در *سرآغاز کتاب سلمان پاک* در بخشی به نام «چگونه باید سلمان را مطالعه کرد؟» به تبیین روش‌های خود پرداخته است.

۱ همان، ج ۱۳، ص ۵۶.

۲ لویی ماسینیون (۱۳۶۲)، *مصائب حلاج*، ترجمه سید ضیاءالدین دهشیری، ج ۱، ایران، بنیاد علوم اسلامی، ص ۱۶۰.

۳ طاهره عظیم‌زاده (۱۳۸۸)، «لویی ماسینیون و علمای امامیه معاصر حلاج»، مجموعه *تشیع و خاورشناسان*، به کوشش محمدرضا بارانی، ج ۵، قم: خاکریز، صص ۷۱-۹۸.

۴ ماسینیون، *سلمان پاک*، صص ۷۸-۱۴۵.

۵ همان، ص ۱۵۰.

نتیجه گیری

لویی ماسینیون از بزرگترین خاورشناسان فرانسوی است که در زندگانی خود ارتباط نزدیکی با مسلمانان داشته و استاد برخی از دانشمندان برجسته مسلمان بوده است و به عنوان فردی انسان دوست و دلسوز برای تأمین زندگی مسالمت آمیز بین پیروان ادیان مختلف، در جهت اتحاد مسلمانان و به خاطر حمایت از مظلومان و مستضعفان، به ویژه مبارزان مسلمان علیه استعمار سعی فراوان داشت. او در اوایل زندگی علمی خود به صیهونیسیم گرایش داشته ولی بعدها با آشکار شدن جنایات صیهونیستها به شدت مخالف اسرائیل بوده و حتی برای دفاع از مسلمانان مظلوم الجزایر با دولت خود یعنی فرانسه نیز به مخالفت برخاسته است. این رویکرد سیاسی ماسینیون شاید برخاسته از همان دلسوزی و انسان دوستی او باشد.

ماسینیون بسیاری از پژوهش‌های خود را به تاریخ تشیع اختصاص داده و روش‌های علمی او بیشتر برون دینی، پدیدارشناسانه و بینارشته‌ای بوده، از منابع مهم متقدم بهره برده، درستی و نادرستی منابع و گزارش‌ها را با رویکرد انتقادی بررسی نموده است. با وجود این رویکرد در برخی مسائل مانند جانشینی رسول خدا(ص)، حدیث غدیر، معنی کلمه مولی، مؤاخات علی(ع) با پیامبر اسلام(ص) و عقیده امامت در زیدیه و اسماعیلیه دچار اشتباه علمی شده است. رویکرد او در تحقیقات شیعی رویکرد عرفانی-صوفی است که این امر او را به گزینشی عمل کردن واداشته و موجب دفاع بی مورد از برخی قهرمانانش شده است. به نظر می‌رسد روش پدیدارشناسانه، همگرایی او با مسلمانان و برخی دیدگاه‌های او در زمینه امامت شیعه و امام علی(ع) به گونه‌ای در راستای تقویت اندیشه و رویکرد درون‌گرایی و دوری از جنبش در بین شیعیان بوده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن حنبل، احمد [بی تا]، مسند احمد بن حنبل، بیروت: دار صادر.
- ابن سعد، محمد [بی تا]، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر.
- ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۰۳ق)، سنن ابن ماجه، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دار الفکر.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۸۳ق)، السیره النبویه، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره: مکتبه محمدعلی صبیح و اولاده.

- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، صحیح البخاری، بیروت: دار الفکر.
- بدوی، عبدالرحمن (۲۰۰۳)، موسوعة المستشرقین، بیروت: المؤسسة العربية.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۰۳ق)، سنن الترمذی، تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان، بیروت: دار الفکر.
- دسوقی، محمد (۱۳۷۶)، سیر تاریخی و ارزوایی اندیشه خاورشناسی، ترجمه محمود رضا افتخارزاده، تهران: هزاران.
- رسی، قاسم بن ابراهیم (۱۴۲۳ق)، الکامل المنیر فی اثبات ولایت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع)، تحقیق عبدالولی یحیی الهادی، بیروت: [بی نا].
- سیدرضی، محمد (۱۴۱۹ق)، نهج البلاغه، ایران: ستاره.
- سجستانی، اسحق بن محمد (۲۰۰۰)، الاقبحار، تحقیق اسماعیل قربان حسین پونا والا، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ق)، رسائل المرتضی، قم: دار القرآن الکریم.
- شریعتی، علی (۱۳۸۲)، زن، تهران: چاپخش.
- (۱۳۸۵)، مجموعه آثار، تهران: چاپخش.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۷۵)، پاسخ ده پرسش، قم: حضرت معصومه.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۴۱۷ق)، الامالی، قم: مؤسسة البعثة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة.
- عظیم زاده، طاهره (۱۳۸۸)، «لویی ماسینیون و علمای امامیه معاصر حلاج»، مجموعه تشیع و خاورشناسان، به کوشش محمدرضا بارانی، قم: خاکرین.
- عقیقی، نجیب [بی تا]، المستشرقون، قاهره: دار المعارف.
- علوی، سید محمد حسین (۱۳۸۵)، «روش شناسی علم کلام»، معارف عقلی، ش ۳.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد (۱۳۸۳ق)، دعائم الاسلام، تحقیق آصف بن علی اصغر فیضی، قاهره: دار المعارف.
- (۱۴۱۴ق)، شرح الاخبار، تحقیق سید محمد حسینی جلالی، قم: نشر اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۱۲ق)، مناقب الامام امیرالمؤمنین (ع)، تحقیق محمد باقر محمودی، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیه.
- لوئیس، برنارد (۱۳۶۳)، «پیدایش اسماعیلیه»، مجموعه اسماعیلیان در تاریخ، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- ماسینیون، لوئی [بی تا]، سلمان پاک، ترجمه علی شریعتی، مشهد: [بی نا].
- (۱۳۶۲)، مصائب حلاج، ترجمه سید ضیاء الدین دهشیری، ایران: بنیاد علوم اسلامی.
- (۱۳۷۸)، مباحله در مدینه، ترجمه محمود رضا افتخارزاده، تهران: رسالت قلم.
- (۱۳۸۱)، قوس زندگی منصور حلاج، ترجمه عبد الغفور روان فرهادی، تهران: عرفان.

- (۱۳۹۲)، «نقش فرهنگ ایرانی در شکوفایی تمدن غرب»، ترجمه داریوش شایگان، مجله بخارا، ش ۹۴.
- متولی، یاسر (۱۳۸۹)، «عرصه‌های عملکرد صهیونیسم بین الملل»، شمیم معرفت، ش ۲۵.
- محمدی، عبدالله و خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۶)، «پژوهش پژوهی: روش‌شناسی جریان‌های دین پژوهی»، پژوهش و حوزه، ش ۳۰ و ۳۱.
- مراد، یحیی (۱۴۲۵ق)، معجم اسماء المستشرقین، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مسلم نیشابوری، مسلم بن حجاج [بی تا]، صحیح المسلم، بیروت: دار الفکر.
- معین، محمد (۱۳۷۶)، فرهنگ فارسی (متوسط)، تهران: امیر کبیر.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، أقسام المولی فی اللسان، تحقیق مهدی نجف، بیروت: دار المفید.
- (۱۳۸۳)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ترجمه و شرح محمد باقر ساعدی خراسانی، ایران: اسلامی.
- الموسوعة العربية العالمية (۱۴۱۹ق)، ریاض، مؤسسة اعمال الموسوعة.
- موسوی نژاد، سیدعلی و حسین اف، وصال (۱۳۹۰)، «غدیر در منابع زبده»، سخن تاریخ، ش ۱۳.
- ناصر خسرو، ابومعین الدین (۱۳۶۳)، جامع حکمتین، به اهتمام محمد معین و هانری کرین، تهران: کتابخانه طهوری.
- هادی الی الحق، یحیی بن حسین (۱۴۱۹ق)، تسمیت الامامة، بیروت: دار الامام السجاد (ع).
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب [بی تا]، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.
-
- Özemre A. Y. (2004), *Din vâ Misyonerlik*, Üsküdar, retrieved from: www.ozemre.com.
- Waardenburg J. (?), "Massignon, Louis", *The Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan.
- Massignon L. (March 1921), Lecture "Zionism and Islam", Paris Sociological Society, retrieved from: www.bcrfj.revues.org.
- Mayeres A. (?), *Massignon and Zionism*, Translated by Helga Abraham, retrieved from: www.bcrfj.revues.org.
- Destremau C. & Moncelon J. (2005), Louis Massignon, le "cheikh admirable", Paris, Le Capucin, retrieved from: <http://www.weekly.ahram.org.eg>.
- Журавский А. А. (1990), *Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога*, retrieved from: www.sfi.ru, www.catholic.uz.